

Брацо Ковачевић*

*Универзитет у Бањој Луци, Факултет политичких наука
Република Српска (Босна и Херцеговина)*

ТОТАЛИТАРНА ДРЖАВА И ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ

Сажетак

Историјски посматрано, положај интелектуалаца је увијек био тежак и никад сасвим задовољавајући. С обзиром да се аутентични оријентисани интелектуалци налазе на једном вишем етичком и вриједносном нивоу са којег критички расуђују о друштву и свијету у којем живе, они су често жртве државног и политичког прогањања. Као вјештина владања, политика настоји да уклони интелектуалну критичку свијест, и да интелектуалце потчини и конформира. Ипак, аутентични интелектуалци се супростављају репресивној политици. То се могло видјети у тоталитарним државама, као и бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији, али то се види и данас у тзв. демократској држави Босни и Херцеговини. Демократија се урушава репресијом и тоталитарним интенцијама.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, интелектуалци, конформизам, Социјалистичка Федеративна Република Југославија, тоталитарна држава.

УВОД

Веома је дуга историја политичког прогањања интелектуалаца, негирања критичког мишљења и развијања страха. Од грчког, средњовјековног, модерног и савременог доба, прогањања и прогони су непрестална пракса репресивних, недемократских, деспотских, аутократских и тоталитарних државних и политичких система. Тако је и у социјализму.

* braco.kovacevic@fpn.unibl.org

Социјалистичка држава је тоталитарна. Идеологија социјализма се темељила на убјеђењу да је довољно освојити власт и да Авангардна Партија, као субјект повијесне спознаје, управо спозна „гвоздене законе“ историје. Социјалистичка друштва су афирмисала политичку државу негирајући концепт грађанског друштва и правне државе. Афирмишући политички волунтаризам, субјективизам и самовољу, социјалистичка држава је негирала људска права и слободе и на тај начин постала тоталитарном државом.

Као тоталитарна, *социјалистичка држава* је држава „диктатуре пролетаријата“ која „није везана никаквим законима“ (Лењин) и чија се власт није дјељива. Извориште права може бити само правна свијест и зато парламентаризам треба укинути, као што се то десило у фашистичкој Италији и нацистичкој Њемачкој.

Па, и у тзв. демократским друштвима, та пракса никако не престаје. Утемељивани на различитим механизмима, репресивни системи и њихова ригидна политика инструменталистички настоје да све себи па, према томе, и интелектуалце подреде и конформирају.

ТОТАЛИТАРНА ДРЖАВА

Према Платоновом мишљењу, држава мора бити апсолут који ће све регулисати: брачне односе, религију, умјетност, законе и понашање појединаца. Ништа не смије угрожавати стабилност државе, и зато пјесништво и пјеснике (интелектуалце), треба прогласити „непријатељима“ зато што у јавност уносе „немир“ и „опасне мисли“. Предлагао је и неку врсту превентивне цензуре захтијевајући да грађани који напишу неке текстове, исте представе одговорним људима, и тек након тога могу да их дају у јавност. У том смислу је и Клеон сматрао да су обични људи за државу подобнији и значајнији од интелектуалаца зато што интелектуалци у све сумњају и све доводе у питање. Била је то антиципација касније репресивне праксе позивања на „брифинге“ центара партијско-државне моћи у тоталитарним државама.

Као битне карактеристике одређења појма тоталитаризма могу се навести: идеологија или пракса државне интервенције у друштвене односе, употреба организоване силе, и подређивање свих друштвених сегмената држави. У тоталитарним државама владари посједују контролу над свим аспектима приватног и друштвеног живота, те посједују такву политичку моћ која искључује слободу одлучивања појединаца и група неповезаних с

владајућом политичком гарнитуром. Контрола обухвата све дијелове друштвеног и политичког система, од образовања, медија и спорта па све до слободних активности. Тоталитаризмом се означавају све оне државе које не допуштају слободу удруживања, аутономна удружења и институције, будући да су сви аспекти система под контролом државе. Не постоје потпуно аутономне институције, а средства комуникације су под потпуном и строгом контролом. За неке истински тоталитаризам постоји само у дистопијским фикцијама попут романа *1984*, Џорџа Орвела који је био инспирисан Стаљиновим Совјетским Савезом. За већину модерних држава, које се обично квалификују као тоталитарне, примјереније је рећи да су ауторитарни режими. Наравно, то не значи да су такви режими мање насилни, злочиначки и брутални, већ да је степен државне контроле хипертрофиран. Тоталитарну државу карактерише прелаз државе која се темељи на владавини закона у партијско-полицијску или полицијску државу, прелаз од дисперзивне власти либералне државе у концентрацију власти тоталитарних држава, постојање монополистичке државне партије, прелаз од плуралистичке у тоталитарну контролу што за посљедицу има немогућност прављења разлике између друштва и државе јер је друштво тотално прожето државом и контролисано. Контрола се постиже методама успостављања принципа вођства од „врха до дна“, репресивном ригидном синхронизацијом свих друштвених организација како би их држава инструментално користила и контролисала, стварањем елите која контролише масу, атомизира индивидуе и укључује их у масовне организације гдје су још више изоловане и монополисане. С тим у вези, треба поменути и терор као употребу насиља као сталне пријетње.

У тоталитарним диктатурама политичко дјеловања се темељи на наметнутој идиличној, али лажној, представи о „истинском“ јединству народа (нације, расе), владе и партије. Улога рационалних становништва и вриједности опада јер на емоцијама маса тоталитарне диктатуре темеље своју власт. Таква власт је затворена и неконтролисана, са снажним бирократским апаратима угњетавања становништва. Терор и страх су битне компоненте модерних диктатура. У тоталитарним државама су појединци претворени у обесправљену масу, односно *гомилу*.

Тоталитаризам може бити утемељен на идеологији и да из ње произлази и да је развија, али и да то не мора да буде тако, односно, да у својој основи не мора нужно да има развијени концепт идеологије да би био оно што јесте – тоталитаризам. Социјализам, стаљинизам,

фашизам и нацизам се као облици и изрази тоталитаризма, темеље на разрађеним идеолошким матрицама, али неки тоталитарни изрази и облици се не темеље на некаквој кохерентно конципираној идеологији. Диктатуре, деспотизми, аутократије и апсолутизми, војне диктатуре и војне хунте, немају разрађене идеологије, али имају разрађене репресивне механизме артикулације тоталитарне моћи у друштву. Тоталитаризми су екстремни облици диктатура.

Што се тиче марксистичке и социјалистичке традиције, која је доста дуго била доминантна на нашим подручјима, поменимо то да је Карл Маркс (1818-1883) сматрао да је држава институционални апарат насиља а да је класна правда основа утемељења пролетерске власти. Владимир Иљич Лењин (1870-1924) је истицао да је држава инструмент систематског насиља а да диктатура пролетаријата у том погледу не може бити везана никаквим законима: основу правде треба тражити у неприкосновеном комунистичком „револуционарном“ мишљењу. На марксистичкој и лењинистичкој теоријској и политичкој традицији је Стаљин истицао да је у социјализму, као тзв. „прелазном периоду“, неопходна држава која би уништила „класне непријатеље“, „непријатеље народа“ и „непријатеље социјализма“. Данас би сва трајца били осуђени за тероризам. Ипак, захваљујући овој тројници, као и другим марксистички, лењинистички и стаљинистички оријентисаним интелектуалцима створен је модел тоталитарног социјализма који је утемељен на: апсолутној доминацији државе у друштву и над друштвом, укидању дистинкције између државе и грађанског друштва, укидању разлике између приватног и јавног живота грађанина, глорификацији политичке моћи и њеној надређеност свим облицима друштвене моћи, монополизацији јавног мњења, државно - економској регулативи, идеолошкој искључивости, негацији људских и грађанских права и слобода, те апсолутној деперсонализацији особа.

Свијет деспотских, тиранских, ауторитарних и тоталитарних режима, истовремено је и свијет *страха*. У земљама у којим владају ауторитарни и тоталитарни режими, или у земљама које тендирају ауторитаризму и тоталитаризму, страх је механизам којим појединац настоји да себе заштити тако што ће се повлачити из сфере јавног дјеловања и на тај начин спријечити репресију режима против себе. А, што се тиче режима, „главни учинак страха је ојачати идеју како нема алтернативе“. (Furedi 2008).

У репресивним и тзв. „демократским“, а заправо тоталитарним државама, режимима и друштвима, су интелектуалци прогањани,

књиге им забрањиване или спаљиване. То се радило у античком добу, Средњем вијеку и Новом вијеку. У СССР-у је психијатрија била у домену надлежности полицијског сектора унутрашњих послова и у функцији прогањања неподобних, а у Сједињеним Америчким Државама је давање ванредне пуномоћи путем злогласног „*posk-posk law*“, који укида неповредивост стана, представљало увертуру за појаву „пријатељског фашизма“. (Gross 1982).

Прогон интелектуалаца у Совјетском Савезу је започет у Лењиново доба, 1919. и 1920. године. За процес *Тактичком центру* интелектуалаца (1920) Криљенко је истицао да сем капиталиста и племства „постојао је и даље постоји још један друштвени слој, о чијој социјалној суштини представници револуционарног социјализма већ одавно размишљају... То је слој *такозване интелигенције*“. Осјећања мржње према интелигенцији показивао је и Лењин који у писму Максиму Горком од 15.9.1919. године, на Горкијево браћење интелигенције, вулгарно одговара: „Кад се добро погледа, то није мозак нације већ њено г...“ За интелектуалце Лењин иронично каже да су „трули либерали“ и „благородни“ који су „издали радничку ствар“. У писму Ђержинском од 19. маја 1922. године Лењин пише: „Друже Ђержински. У вези с изгнанством у иностранство писаца и професора који потпомажу контрареволуцију. Ово треба пажљивије припремити. Без припреме можемо направити будалаштине... Треба ствар тако уредити да ови `ратни шпијуни` буду похватани, да непрестано и систематски буду хватани и протеривани преко границе. Молим да ово покажеш тајно, без умножавања члановима Политбироа“. Ђержински је послушао Лењина, и резултат покорности вођи руске револуције је био: 300 особа је укрцано на шлеп и протјерано. Међу њима су били и С. Н. Булгаков, Н. А. Берђајев, Н. О. Ласки, И. И. Лапшин, М. А. Осоргин, и други. Интелектуалци су хапшени, прогањани и затварани не само због „хваљења америчке технике“ или „хваљења америчке демократије“ и „обожавања Запада“, него и због апсурда који се, у вријеме Стаљинове диктатуре, односи на претјерано цитирање или, опет, не цитирање Маркса и Стаљина. У то доба, „довољна је једна студентска достава... да професор све више наводи Маркса и Лењина а не Стаљина, па да професор не дође на следеће предавање. А ако *никако не наводи*?... Сви лењинградски оријенталисти из средње и млађе генерације потрпани су у затворе“. (Solženjicin 1988, 247-280, 67).

Таква је била позиција „неподобних“ интелектуалаца у Совјетском Савезу, а ништа боље није било ни у другим

тоталитарним социјалистичким државама и њиховим режимима па, сходно томе, и у бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ) у којој су се неки политичари, као што је био Тодо Куртовић, залагали за изградњу специјалних институција за интелектуалце: „логора за интелектуалце, једних за оне који нагињу Западу, а друге за оне склоне Истоку. Ми знамо њихова имена“ - говорио је Куртовић. (Duga 1988, br 386).

У бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији је постојала тзв. *Бијела књига* Стипе Шувара. Заправо, ријеч је о колоквијалном називу документа под екстензивним називом *О неким идејним и политичким тенденцијама у умјетничком стваралаштву, књижевној, казалишној и филмској критици, те о јавним иступима једног броја културних стваралаца у којима су садржане политички неприхватљиве поруке*. Овај, као и неки други документи, који личе на Инквизицију и *Index librorum prohibitorum*, су рађени на темељу института вербалног деликта, посебно чл. 133, 141 и 157 Кривичног закона СФРЈ, којим се репресивно настојала путем института тзв. „вербалног деликта“, онемогућити артикулација критичке мисли усмјерене према тадашњем тоталитаризму који је проводио Савез комуниста Југославије (СКЈ) у СФРЈ. На темељу оваквог волунтаризма и многих бесмислених докумената, остваривана је партијска хајка на „неподобне“ интелектуалце тадашњег времена и социјална контрола над становништвом. И све то веома много подсјећа на Орвелову *1984*. у којој се неистомишљеници третирају као дисиденти, а дисиденти кажњавају „брисањем из историје“.

Солжењин је показао да је „широко тумачење“ чл. 58 Кривичног закона из 1926. године у СССР-у, а који је имао чак 14 тачака, стварало озбиљне проблеме великом броју особа. А, како је то апсурдно било у практичној примјени закона, Солжењин каже: „Прва тачка нас обавештава да је свака радња (а у смислу чл. 6. и свака нерадња) која тежи... слабљењу власти... контрареволуционарна. Широко тумачење: ти одбијеш у неком логору да изиђеш на рад, зато што си изгладнео и исцрпљен – значи: тежиш да слабиш власт. А то повлачи стрељање“. Или, на примјер, тачка 11, која се односила на образовање неке организације, а која је тумачена „толико широко да никаква организација није била ни потребна“. Солжењин је и сам „осјетио на својој кожи“, како каже „елеганцију њене примјене“: „Нас је било двојица који смо тајно размењивали мисли, а то значи - зачетак организације, а то значи – организација“. (Solženjicin 1988, 57).

Па, и поменути чланови Кривичног закона СФРЈ су се, такође, „широко тумачили“, и на тај начин омогућавали безакоње, репресију и терор над „неистомишљеницима“ као „непријатељима“ који су, заједно са својим породицама, трпили вишедеценијско насиље.

Демонизовани, стигматизовани и етикетирано као „непријатељи“, интелектуалци су прогањани, тровани, убијани, спаљивани, а њихова дјела уништавана и забрањивана. Од Сократа, па преко Галилеа, Ђордана Бруна, Коперника, па до многих других слободоумних интелектуалаца савременог доба, њихове идеје, мишљења, ријечи и ставови су пунили „индексе забрањених књига“, „бијеле“, „црне“, „сиве“ и којекакве књиге. Режији су отварао књиге за тзв. неподобне и нелојалне интелектуалаце и „непријатеље“.

У тоталитарним државама је презирање, омаловажавање и анатемисање интелектуалаца и умјетника, интелектуалних и академских слобода свакодневна појава, контрола универзитета и политичко прогањање неподобних професора, такође. Слобода мишљења, слободоумне идеје и критика се нападају, ућуткују или сламају; у тоталитарним државама наука, образовање, умјетност и књижевност морају да служе провођењу прагматских политичких интереса или немају право на постојање. Фашистички, нацистички, социјалистички, стаљинистички и други напади на интелектуалце, универзитете, културне и образовне институције, који би били у стању оспорити њихове тоталитарне идеје, представљају веома снажне изразе постојања тоталитарног антиинтелектуализма.

Критичко мишљење не може постојати у тоталитарним државама - тоталитарни режими имају потпуно негативан однос према интелектуалцима. Зато је нацистички функционер Херман Геринг (1893-1946) говорио да, када чује ријеч „интелектуалац“, одмах „вади пиштољ“, а франкиста Милан Астрај (1879-1954) је егзалтирано узвикивао „доле интелигенција“. Па, и у нашој културној и националној историји је било оних који су имали негативан однос према интелектуалцима што је, недемократским, ауторитарним, деспотским и тоталитарним порецима сасвим одговарало. Као парадигматичан примјер Вук Стефановић Караџић наводи став Милосава Липовца који је предлагао „да се побију сви људи који знаду читати и писати“ зато што „учени људи буне подижу против правитељства“. Због снажно присутне репресије, код људи се развија страх. Чак и код „истакнутих особа“ и значајних интелектуалаца. На познатом „дисидентском случају“ Милована Ђиласа, Марко Прелевић истиче: „Обични људи можда би и имали

разумевања; они који су с Ђиласом до јуче, дословно до јуче, били блиски, сада би окретали главе. Учинио је то, једном приликом, и Иво Андрић. Учинио је то и један мало слабији писац, Марко Ристић. Па и Чолаковић, па и Темпо...“ (Prelević 2020, 46)

Интелектуалци, слобода изражавања и високо образовање су анатемисани од стране режима; интелектуалне и академске слободе се сматрају атаком на државну безбједност и патриотске идеале; зато су универзитети строго контролисани, а политички неподобни професори прогањани или елиминисани; слобода мишљења, слободоумне идеје или критике се снажно нападају, ућуткују или сламају; овим режимима образовање, умјетност, наука и књижевност треба да служе за спровођење политичких интереса и циљева „*Лотемкинових села*“ или немају право на постојање.

С обзиром да се према интелектуалцима развијао негативан и нетрпељив однос, многи су настојали да се конформирају и прилагоде репресивном систему, а један од тих начина односи се и на – „*кетмен*“ синдром.

Фамозни „кетмен“ феномен представља ознаку двоструког понашања, односно ознаку за подвојеност понашања између јавне и приватне сфере.

Овај, феномен потиче из персијске традиције. Чеслав Милош указује на персијску традицију *претварања* коју су интелектуалци успјешно користили у настојању да своје лично увјерење одвоје од јавног иступања. Претварање је, заправо, *глума*, а она је изражена свугдје: на подручју рада, политике, образовања, науке, у кући, итд. „Кад говориш, напомиње Чеслав Милош, да се поставиш тако да верујеш. Пет минута касније могао би сваку изговорену реченицу – као да је написана на школској табли – пред самим собом да доведеш у сумњу“. Човјека треба убиједити „да не стоји на сопственим ногама и не доноси сопствене одлуке“. Појединац се не ослања, и не може ослањати, на сопствене одлуке и лична убјеђења; он се мора приклонити и подвргнути доминантним друштвеним вриједностима и „неизбјежним историјским процесима које тумачи и интерпретира неприкосновени политички врх“. Глума, коју људи играју, не одвија се на позоришној сцени, него на улици, у канцеларијама, фабрикама, дворанама за масовне скупове, па и у кућама у којима особе станују. „То је висока вештина, која захтева будност ума. Не само што свака реч, која се изговара, треба да се брзо оцени, пре но што изађе из уста, с тачке гледишта последица какве може да изазове. Осмех који се појављује у неодговарајућем тренутку, поглед који не изражава оно што би требало да изражава, могу да буду узрок

сумњи и прекора. Исто тако и начин живота, тон гласа, љубав према оваквим или онаквим краватама, тумаче се као ознака политичких околности“. Ова свакодневна глума се битно разликује од глуме у позоришту јер „глумци играју пред свима“ и узајамно су „свесни тога да играју“. Онима који глуме се та глума не узима као гријех, јер и други глуме. Неопходно је да се „игра добро“ тако да вјештина играња улоге показује да је дио личности на којем темељи, гради и развија своју глуму, у њему сасвим довољно развијен. „Стално маскирање, колико год стварало скупну ауру коју је тешко поднети, пружа онима који се маскирају извесна задовољења, и то не најмања. Говорити да је нешто бело, а мислити црно; у себи се смешкати, а споља показивати свечану усрдност; мрзети а показивати ознаке љубави; знати, а глумити незнање – тако насамарујући противника (који такође на нас насамарује) човек почиње да изнад свега цени сопствену превејаност. Успех у игри постаје извор задовољства“.

(Česlav 1985, 63-65, 211)

„Кетмен“ вриједности и понашање човјека и интелектуалца као „*homo duplex*-а“, подијељеног на „јавну“ и „приватну“ сферу, постају врховним вриједностима у репресивним, тоталитарним режимима, недемократским друштвима и порецима. У њима се на репресију одговара страхом и конформистичким понашањем.

Конформизам је механизам помоћу се особе принуђавају да раде „оно што раде и остали људи“. (From 1963, 258).

Историјски гледано, човјек је био присиљаван да се подвргава Племену, Породици, Оцу, Нацији, Партији, Држави. Посебно држави, с обзиром на то да она располаже правом на употребу репресивне силе, а у тоталитарним државама и насиљем.

Морал је сасвим промјенљива категорија, што је индикативан феномен не само за социологију, него и за књижевност. Тако, на примјер, примјећујући ову појаву, Пушкинове ријечи из Евгенија Оњегина („*как измениласја Татјана*“) управо изражава промјенљивост моралних, осјећајних и карактерних структура личности. Или, рецимо, Толстојеви јунаци се стално сукобљавају са моралним схватањима и осјећајима, док ДостојеВСКИ управо поклања пажњу психичким и интелектуалним компонентама својих јунака. У свом роману *Црвено и црно* Стендал кроз лик Жилијена Сорела описује ниже слојеве у Француској који се трагично пробијају у друштву, аморалност аристократије и духовну пустош мржње и обмана. У *Ловчевим записима* Тургенев описује сељака који прави моралне формуле, и тако даље. Сви ови књижевни примјери јасно указују на један социолошки проблем, а то је да је морал релативна

категорија и да се кроз друштво и кроз историју развија и мијења. Али, и да запада у кризу и аномију.

У друштвима постоји тенденција да се очува моралност, мада постоји раздобље у његовом развоју, као и таква друштва, која се темеље на аморалности, иморализму, аномији и кризи морала. Заправо, треба рећи да сваком друштву пријети могућност моралног назадовања, моралног пада и аморализма, те да је та могућност већа у друштвима која преживљавају драматичну кризу (економску, социјалну, политичку, националну, ратну). Узимамо за примјер фашистичке, нацистичке и социјалистичке тоталитарне државе и друштва у којима се диктаторски намеће одређени поредак, манипулативна идеологија и насиље који имају за циљ одржавање таквог поретка. У таквим друштвима се развијају агресивне и ирационалне тенденције које угрожавају моралне вриједности. Морал тих друштава се темељи на култу обожавања харизматских вођа и покоравању индивидуа неприкосновеном политичком ауторитету. Тако је обожавање личности вође значило не само деградацију личности, него и деградацију самог морала. Слично се дешавало и у социјалистичким друштвима чији се аморализам и морална деградација манифестовала у форми „кетмен“ феномена. Треба напоменути да политика не производи само ритуале и илузије, страх и покорност, него и убјеђења у „исправност“ свога политичког постојања. Она подстиче и стварање пожељних особина: *лукавства* и *полтронства*. У том смислу Спиноза и истиче „да је могуће угушити слободу људи и наметнути им јарам тако да се не усуде ни да прошапћу неколико ријечи без одобрења владара: они сигурно неће бити спријечени да мисле по слободној вољи, посљедица чега ће бити та да ће људи мислити једно а говорити друго, да ће се, према томе, искварити добронамјерност, врлина толико потребна држави и да ће се гајити одвратно ласкање и притворство, из којег произилази лаж па самим тим и пропадање свих добрих обичаја“. Социјалистичка друштва су афирмисала политичку државу негирајући концепт грађанског друштва и правне државе. Афирмишући политички волунтаризам, субјективизам и самовољу, социјалистичка држава је негирала људска права и слободе. То је држава која не познаје - *моралност*. Говорећи о томе што је морал, Лењин је 1920. одговорио: „Морал је оно што је у служби деструкције старог друштва експлоататора и окупљања радника око пролетаријата који ствара ново комунистичко друштво“. Морал не може бити независан од политике већ мора политици бити потчињен. „За нас је морал, напомиње Лењин, потчињен интересима

класне борбе пролетаријата“. Лењинови ставови оправдавају терор као морално допустив тако да имамо право убијати људе и све „овиси о случајевима“, сматра Троцки. (Comte-Sponville 2006, 80).

Социјално-политичка и културно-психолошка производња карактеролошке структуре „кетмена“ није откриће XX вијека. Шеснаести вијек је био у крајњој мјери заокупљен претварањем и дволичношћу, мада то није био његов изум. Данте је чак онима који „не бијеху/лаву но лисици слични својом дјелатности“ додијелио претпоследњи круг Пакла, док је Макијавели одвајајући политику од етике, овај суд обрнуо, захтијевајући од Владара лисичије понашање. „Ја нисам оно што изгледам“, рећи ће један Шекспиров лик, односно сам Шекспир истичући да је „цио свијет глумиште гдје људи и жене глуме“.

Тоталитарни пореци не могу егзистирати не само без репресије, него и без услова који подржавају и репродукују политички и културни синдром „кетмена“.

Феномен „кетмена“ не представља искључиву индивидуалну појаву, него и појаву која постаје универзалним, колективним, културним и политичким синдромом. У својој причи *Царево ново рухо* Андерсен управо показује једну колективну обману (веома честу и присутну у политичкој историји) у којој управо народ егзистира као „кетмен“ чијој је мистификованој свијести била потребна искреност дјетета да би се повјеровало у оно што је очигледно. Страх је вјероватно онај значајни механизам којим се подупире феномен „кетмена“ и помоћу којег је једноставније могуће подржавати стање мистификованих колективних обмана. Није Тацит без разлога својевремено истицао: „*Rara temporum felicitate, ubi sentire quae velis, et quae sentias dicere licet*“ („О ријетка срећа времена у којима смијеш мислити што хоћеш а рећи што мислиш“) - мада је велико питање да ли су таква времена постојала и да ли ће уопште постојати. А, оно што је, ипак, сигурно јесте то да је конформизам апсолутна „судбина“ индивидуалне егзистенције у отуђеној политичкој заједници у којој је, као што то у *Духу закона* Монтескије истиче да је, „држава сретна кад су сви грађани добри поданици“.

Све ово јасно показује да се морал налази у кризи те да се, зато, може говорити о *кризи морала* као криза човјековог бића, односно *криза смисла људске егзистенције*.

Кризу морала, као кризу моралних правила, и прописа и вриједности, француски социолог Емил Диркем је назвао - *аномијом*. Он је овим појмом заправо настојао да објасни одређену друштвену

појаву која се јавља у периодима друштвених криза. Истиче да управо у раздобљима криза долази до распада регулационих механизма друштвеног система и да се онда појављује аномија. Под појмом „регулационих механизма“ или „регулационих снага“ подразумијева се вриједности систем одређене друштвене заједнице с којим се људи идентификују и којем се конформишу. У кризним ситуацијама се друштвена заједница дезинтегрише, дотадашњи вриједности систем се распада а још не појављује нови којем би се људи могли прилагодити. Тако се аномија појављује као нека врста друштвене и индивидуалне болести која се манифестује у незадовољству због немогућности (само)идентификације. Посљедица овог обољења може бити индивидуална изгубљеност, незадовољство, очај, тјескоба, губитак смисла живљења, и аномично самоубиство.

Тако се сасвим јасним показује да морал игра веома значајну улогу у друштву у којем може да представља структуралну компоненту друштвене кохезије или њене дезинтеграције.

Када је у питању „кетмен“ синдром, навешћемо неке примјере глуме, претварања и дволичности из опскурне традиције тоталитарног социјализма.

За Стаљина је Берзанов говорио да „не љуби ни новац, ни ужитке, ни спорт, ни жене, осим његове, друге за њега као да не постоје“; „обичан партијски функционер, или обичан партијац, лакше је долазио до њега *него до било кога другог*“ (Deutscher 1977,241-242).

Берзанов није био једини који је изговарао хвалоспјеве о Стаљину. Било је и других интелектуалца и политичких прагматичара.

Тако ће, на примјер, Бухарин, на 17 конгресу РКП (б) рећи да је Стаљин „фелдмаршал пролетерских снага и најбољи од најбољих револуционара“. Сам Стаљин је о себи говорио: „Са своје стране, ја бих хтио да вас увјерим, другови, да се без бојазни можете ослонити на друга Стаљина. Можете рачунати на то да ће друг Стаљин извршити своју дужност према народу“ (Staljin 1946, 46).

Тако су „кетменски“ говорили о Стаљину хвалећи га, а тако је и Стаљин „кетменски“ сам о себи и „друговима“ и „народу“ говорио, убијајући их у логорима Архипелага Гулага тоталитарне државе Совјетског Савеза.

Дуго времена су логори у тоталитарним социјалистичким државама били службени табуи, али се временом њихова ригидна идеолошка архитектоника постепено деконструисала. Сада о њима знамо доста, али вјероватно никада нећемо сазнати све оно што би

морали да знамо.

ГУЛАГ (*Главное управление лагерей или Главное управление исправительно-трудовых лагерей и колоний; Главна управа за поправно-радне логоре и колоније*) представља назив за цјелину логора и синоним за репресивни систем логора у СССР-у који је заузимао огромну територију. У марту 1940. године су постојала 53 логора и 423 радне колоније. Логор је основан 25. марта 1930, а затворен након три деценије - 13. јануара 1960. године.

У њему су затвореници представљали јефтину радну снагу неопходну инфраструктурним радовима пројектованим од стране тоталитарне државе, а коју је режимска пропаганда приказивала као рад затвореника који дају свој „несебични“ допринос социјализму. Заправо, ти затвореници су били робови модерног доба, особе без породице, људи без грађанских права и слобода, права на достојанствен живот и права власништва. У нехуманим условима свакодневне глади, злостављања и премлаћивања затвореници су физички, емоционално и психички малтретиранци.

Систем малтретирања и убијања у ГУЛАГ-у је спровођен у име - *идеологије*.

Кроз историју су се идеје и идеологије користиле не само као средство манипулисања маса, него и као средства наводног ширења истине и, због тога, и убијања „непријатеља“ који не вјерују у те истине.

Мишљења многих интелектуалаца, као и политичких практичара и прагматичара у људској историји, никако нису била безазлена. Многа су допринијела утемељивању идеологија и покрета који су били насилни, сурови и тоталитарни. Њихова мишљења су доводила до друштвених промјена која су била праћена ужасним злочинима. Та су мишљења доводила до друштвених преобликовања која су постала „најупадљивија илузија и највеће проклетство модерног доба“. Преобликовање друштва управо је дјело интелектуалаца као „усређитеља народа који верују да тек тако, само светлошћу свог разума, могу да преобликују читав свет. То је место одакле је потекао тоталитаризам“ (Dzonsen 2020, 475).

Руски писац Александар Солжењин је био затвореник ГУЛАГ-а коме је посветио неколико радова, од којих је најпознатији *Архипелаг Гулаг*.

На једном мјесту у свом обимном тргомном дјелу, Солжењин говори о значају идеологије у монструозним поступцима убијања људи. „Да би чинио зло, човек мора пре тога да зло види као добро, или као логичан и од свих прихваћен чин. Таква је, на срећу, човекова

природа да он увек настоји да своје чинове оправда. Оправдања су за Магбета била слаба, те он постаје жртва савјести... Маштовитост и унутрашња снага Шекспирових злочинаца се заустављају на десетак лешева. Јер, они нису имали идеологију. Идеологија! Она је та која пружа оправдање за злочинство и истрајност неопходну злочинцима. Управо ова социјална теорија помаже злочинцу да своје чинове обели у својим очима и ушима других, да би слушао не покуде и проклетство већ похвале и пошту. Тако, инквизитори су се ослањали на хришћанство, освајачи на величање домовине, колонизатори на цивилизацију, нацисти на расу, јакобинци (од јуче и данас) на једнакост, братство и срећу будућих поколења. Захваљујући управо идеологији, пало је XX веку у део да доживи злочинства милионских размера. Злочинства која је немогуће оповрћи, заобићи, прећутати. Како бисмо онда могли бити безочни да управо понављамо да злочинаца не може бити? А ко је онда смакао оне грдне милионе? Без злочинаца не би било ни Архипелага“. У име идеологије убијање „непријатеља“ је започето у Лењиново, а настављено у Стаљиново доба. Према истраживању професора статистике, Курганова, 66,6 милиона људи убијено, обољело, расељено, умрло. „Били они наши или туђи, напомиње Солжењицин, како да човек не занемима“. (Solženjicin 1988, 11-12; Isto, 137-138).

И, све се то дешавало у име магловите идеје о социјализму у којем ће се, како је Лењин говорио, „јести из златних кашика“.

Слично се догађало и у другим тоталитарним социјалистичким државама, па и у бившој Федеративној Народној Републици Југославији, а касније Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији.

Са својим републикама СФРЈ је припадала политичком, духовном, академском и интелектуалном подручју тоталитарних социјалистичких држава у којима су интелектуалци врло лако били стигматизовани и етикетирани као ретроградна „грађанска интелигенција“, „љевичари“, „десничари“, „народни непријатељи“, „контрареволуционари“, „либерали“, и зато прогањани, затварани и убијани. Послије сукоба Јосипа Броза Тита и Јосифа Висарионивича Стаљина, 1948. године, основан је политички логор Голи Оток. Од завршетка Другог свјетског рата, југославенске власти су основале неколико логора од којих је управо најпознатији био Голи оток.

У њега су административним одлукама без суђења били слати цивили, а и војна лица којима се судило на фингираним и инсценираним процесима. У затвору су били затворени претежно политички затвореници и „дисиденти“ - „непријатељи

југословенског народа“, „непријатељи социјализма и маршала Тита“, „информбировци“ - који су пролазили кроз „програм“ суровог „политичког преваспитања“. Међу затвореницима је било универзитетских професора, интелектуалаца, архитеката, инжењера, жена. Међу затвореницима је највише било Срба а, у односу на удио становништву - Црногораца. Не зна се тачно колико је људи прошло кроз логор. Према неким подацима, прошло је 13.000 особа, од којих је око 300 умрло, а према другим око 32.000 особа од којих су 4.000 биле жртве казamate. Затвор је престао са радом 1988. године. Представљао је симбол бруталности и моралне деградације коју је проводио тоталитарни социјалистички режим у СФРЈ по угледу на стаљинистичке методе које је проводио тоталитарни социјалистички режим у СССР-у. Била је то антистаљинистичка стаљинизација СФРЈ која је, посебно у периоду од 60-тих до 70-тих година прошлог стољећа, забрањивала многе књиге, филмове, као и позоришне представе, а прогањала студенте, професоре, књижевнике, позоришне редитеље, глумце, и друге интелектуалце.

У таквом ригидном друштвеном и политичком амбијенту многи су били принуђени да прихвате императивне репресивне конформистичке обрасце понашања засноване на страху и потискивању критичког мишљења. Ипак, неки и нису.

Не можемо а да на овом мјесту не поменемо „случај бањалучких универзитетских професора“ из 1985. године (доцната Јована Душанића и Миодрага Зеца, те вишег асистента Љубомира Золотића) који су проглашени да дјелују са позиција грађанске деснице, да су против социјализма и самоуправљања, морално-политички неподобни за рад са студентима, и стога одстрањени из наставе, протјерани са бањалучког Универзитета 1986. године и оптужени за кривична дјела (вербални деликт и деликт мишљења) за која је тада предвиђена затворска казна до десет година. (Душанић 2016, 457-493).

У СФРЈ је, па према томе и у Босни и Херцеговини, од стране репресивних државно-партијских институција била развијана ригидна *цензура* која је настојала да спријечи било какву артикулацију слободних критичких ставова и мишљења. Али, поред постојања вањске цензуре, интелектуалци су, у страху за заштитом властите материјалне, физичке и академске егзистенције, били заробљени раљама сопствене *аутоцензуре*.

Полазећи од те чињеница, неки су се интелектуалци досјетили да, у складу са оним „да се Власи не досјете“, некако „издалека“, развијају критички однос према постојећој стварности, а у складу

са познатим Марксовим и марксистичким постулатом артикулисања радикалне „беспштедне критике свега постојећег“.

Тако су, на примјер, експлицитно критикујући деформацију социјализма у стаљинистичком СССР-у, заправо имплицитно критиковали бирократске и недемократске деформитете у СФРЈ.

У циљу онемогућавања испољавања било каквог облика критичког мишљења, државно-партијски естаблишмент је репресивно прогањао оне који су се усудили да било што негативно кажу о било којем „заштитном знаку“ социјалистичке идеологије СФРЈ – Јосипу Брозу Титу, државно-партијским функционерима, „радничком самоуправљању“, „самоуправном социјализму“, „братству и јединству“, марксизму, итд. У том смислу ћемо навести и примјер аутора ових редова који је на Конгресу југословенских социолога, одржаног неколико година након Титове смрти, на Илици код Сарајева, изнио два става: прво, да је Савез комуниста Југославије одговоран за генерирање национализма због увођења националног кључа у процесу избора државно-партијских кадрова и, друго, да су класно јединство и класна хомогеност радничке класе у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији дезинтегрисани атомизирањем и фрагментирањем радничке класе у оквирима републичких граница, чиме је радничка класа изгубила револуционарни идентитет освјештене класе. Неке колеге су говориле да марксизам нема „никаких шанси“ у Европи већ, можда, у „црној Африци“, што је био повод да се позову на „информативни разговор“ у просторије фамозне Службе државне безбједности (СДБ).

Репресивни тоталитарни режими немају услова да се развију критичку интелектуалну друштвену мисао, слободу мишљења и изражавања. Напротив, они је спречавају, онемогућавају и спутавају. Њихови идеали се не односе на слободу, него на деперсонализацију, покорност и конформизам. Тако је и данас, а за примјер можемо увијек узети ригидну Босну и Херцеговину, „тамни вилајет“ некадашње социјалистичке републике СФРЈ. То је држава тенденцијског тоталитаризма, или тоталитаризма у тенденцији.

Иако је, као друштвени и политички систем, социјализам нестао, ипак и у тзв. „транзиционим државама“ које су настале након распада социјализма, није дошло до демократских помака. Страх је битна компонента на којима се темељи њихова политика која је тоталитарна или тендира ка тоталитаризму.

Постоје бројне компоненте које у тзв. демократијама могу довести и доводе до тоталитаризма, а тиме и до развијања

страха, а односе се на заробљавање државе од стране политичких партија и њихове власти, те урушеност институција којим доминира политичка партија, коалиција или појединац, због чега се развија изразито неповјерење у државне институције (политике, права, парламента, судства, полиције). У том смислу, треба поменути и дуплирање и стварање паралелних институција, поистовјећивање власти са државом, и не постојање ефективне и ефикасне власти већ најчешће добро умрежене и удружене криминалне групе. То је систем *владања људи* а не *закона*, систем концентрације власти најчешће у рукама једне особе или политичке олигархије чије властодржачко дјеловање није утемељено ни на каквој одговорности; то је систем имитације политичког плурализма и вишестраначког система, постојања формалне, али не и стварне подјеле власти, јер оне нису независне. У тенденцијски тоталитарној држави се ствара, па чак и у карикатуралном облику, култ личности вође. Полиција је идеологизова и политизована, а не професионализована; постоји тајна полиција и тајне службе које се, умјесто безбједности државе и друштва, баве одбраном власти, без обзира каква она била. Такође, постоје формални и неформални центри прислушкивања и праћења особа, као и увођење полицијског часа кад год политичка власт процијени „угроженост“ своје власти као „угрожености државе“.

На *правном* подручју тоталитаризам омогућавају појаве као што су: кршење и ускраћивање људских права и слобода, слободе удруживања и окупљања те права гласа, слободе медија, слободе вјероисповијести, слободе умјетности и научног истраживања; негација културе дијалога, забрана критике, прогони и гушење цивилног друштва; постојање зависног судства и политизоване полиције; контрола правних институција.

Наравно, постоје и битне *културне* и *психолошке* претпоставке које могу да детерминирају тоталитарне тенденције и тоталитаризам, као и да допринесу развијању и ширењу страха, а односе се на: подстицање мизантропије, емоција мржње, дискриминације и нетрпељивости, милитантности, репресије, насиља и терора; презирање, омаловажавање и анатемисање интелектуалаца и умјетника, интелектуалних и академских слобода; контролу универзитета и политичко прогањање неподобних професора. У таквим оквирима се слобода мишљења, слободоумне идеје и критика нападају, ућуткују или сламају. У тоталитарним државама и државама тенденцијског тоталитаризма наука, образовање, умјетност и књижевност морају да служе провођењу прагматских политичких интереса или немају право на постојање. Медији се

стављају под потпуну контролу владајућих политичких структура, владајућих политичких странака, партијских елита и њихових политичких олигарха гдје се слобода изражавања потискује цензуром и, под вањским ригидним притисцима, и аутоцензуром; медији се претварају у пропагандне сервисе тоталитарне моћи ширећи лаж и сценографију *Потемкинових села* о свом режиму. Ако и нису видљиве, отварају се књиге тзв. неподобних и нелојалних интелектуалаца и „непријатеља“. У таквим околностима се производи стална и непрестално пројектована несигурност и страх, понижење и незнађе, те губитак наде, хипокризија.

Све то јасно показује да тенденцијски тоталитарна или стварно тоталитарна власт води специјалну врсту *грађанског рата* против сопственог становништва, у име тзв. демократије заправо гуши демократију и слободу изражавања, а развијајући различите облике репресије, производи и генерира - страх.

Нобеловац Иво Андрић је луцидно примијетио да „дуготрајно робовање и рђава управа могу толико збунити и унаказити схватање једног народа да здрав разум и прав суд њему отанчају и ослабе, да се потпуно извитопере. Такав поремећен народ не може више да разликује не само добро од зла, него и своју сопствену корист од очигледне штете“. Стање колективне амнезије, политичке репресије, страха, фингиране демократије и разореног грађанског друштва су темељна својства самопроглашених „демократских“ друштава која су заправо тоталитарна или тендирају ка тоталитаризму.

ЗАКЉУЧАК

Као вјештина борбе за власт, њеног освајања и одржавања, политика је инструментална друштвена дјелатност која себи подређује све сфере друштвеног живота развијајући конформизам и страх. Подручје политике истовремено је и подручје страха од политике. У тоталитарним државама или државама које тендирају тоталитаризму интелектуалци се на различите начине и преко различитих репресивних, па и опресивних, механизма онемогућавају да испољавају критички однос према недемократској реалности у којој се налазе.

Ипак, постоје интелектуалци који се таквој политици супростављају. То су критички, аутентични и аутономни интелектуалци који располажу свијешћу и савјешћу према предмету своје критичке дјелатности и дјелатности коју обављају. Налазе се на вишем вриједносном нивоу који им омогућава артикулацију

критичког односа спрема друштва у којем се налазе. Зато су, у недемократским и тоталитарним друштвима, у којима се не допушта обликовање алтернатива и слободног критичког мишљења, прогањани па и убијани. Тако је било и у тоталитарној држави Совјетског Савеза, као и у бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ) и бившој али и садашњој Босни и Херцеговини као држави тенденцијског тоталитаризма. Нестанком социјализма нису нестали „дух“ и рецидиви тоталитаризма у бившим социјалистичким државама које се декларишу као демократске државе, јер и у тзв. демократијама постоје елементи латентног и манифестног тоталитаризма који гуше слободу мишљења, прогањају критичку мисао и развијају страх у друштву.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Душанић, Б. Ј. (2016). *Економија постмодерне*, Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци, Економски факултет.
- Comte-Sponville, A. (2006). *Je li kapitalizam moralan. O nekim smiješnostima i tiranijama našeg vremena*, Zagreb: Poslovni dnevnik MASMEDIA.
- Duga. (1988). br. 386.
- Deutscher, I. (1977). *Staljin: politička biografija*, Zagreb: Globus.
- Džonson, P. (2020). *Intelektualci*, Beograd: Laguna.
- From, E. 1963). *Zdravo društvo*, Beograd: Rad.
- Furedi, F. (2008). *Politika straha: s onu stranu ljevice i desnice*, Zagreb: Antibarbarus.
- Gross, B. (1982). *Friendly Fascism*, Boston.
- Miloš, Č. (1985). *Zarobljeni um*, Beograd: BIGZ.
- Prelević, M. (2020). *Milovan Đilas: anatomija jednog disidenta*, Beograd: Nedeljnik.
- Solženjicin, A. (1988). *Arhipelag Gulag 1918-1956*, t. I, Beograd: Rad.
- Solženjicin, A. (1988). *Arhipelag Gulag 1918-1956*, t. II, Beograd: Rad.
- Staljin, V. J. (1946). *Pitanja lenjinizma*, Beograd: Kultura.

Braco Kovačević

THE TOTALITARIAN STATE AND INTELLECTUALS

Resume

Historically, the position of intellectuals has always been difficult and never quite satisfactory. Given that authentic oriented intellectuals are at a higher ethical and value level from which they critically judge the society and the world in which they live, they are often victims of state and political persecution. As a skill of governance, politics seeks to remove intellectual critical consciousness, and to subjugate and conform intellectuals. Yet authentic intellectuals oppose repressive politics. This could be seen in totalitarian states, as well as in the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia, but it can still be seen today in the so-called democratic state of Bosnia and Herzegovina. Democracy is collapsing with repression and totalitarian intentions.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, intellectuals, conformism, Socialist Federal Republic of Yugoslavia, totalitarian state.

---

* Овај рад је примљен 9. јуна 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 25. јула 2022. године.